

УДК 069.4:59:347.778(477)

Природничі колекції в Педагогічному музеї Києва 1902–1917 років

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ, Україна)

Natural History Collections in the Kyiv Pedagogical Museum in 1902–1917. — Zagorodniuk, I. — Considered and substantiated here is the hypothesis of existence of natural history collections deposited in the Pedagogical Museum (PM), which existed in Kyiv during 1902–1917. It is shown that collections of the museum have been formed from several sources: 1) collections of Mykola Cherkunov (1844–1902), a teacher of the First Kyiv Gymnasium who collected geological rocks and biological specimens in Ukraine and abroad; 2) collections donated to the museum by well-known naturalists, particularly from Villafranka Marine Biological Station; 3) collections of display materials in all branches of natural sciences collected by the staff and students of the Gymnasium, also by course organizers at the PM; 4) collections purchased by the museum on grand exhibitions organized in Europe and the Russian Empire; 5) collections donated to the museum by educational societies. Some specimens deposited in the PM are described here, as well as detected the “traces” of collections, which were in the PM but nowadays they are preserved in other facilities. Among such collections is the insect collection of M. Cherkunov and Y. Gokhut deposited now in the funds of NMNH NAS of Ukraine (17 000 specimens, including 100 type specimens). Possible ways of the collections’ transfer are analyzed, particularly during 1917–1919 when the PM was closed and natural history museums of the Academy of Sciences were established.

Key words: natural history museum, Pedagogical Museum, zoology, museology.

Вступ

Історія природничих музеїв України є надзвичайно складною через численні зміни у ставленні держави до музеїв, значимі зміни у підпорядкуванні музеїв, передачі колекцій тощо. Значну проблему становить і специфіка біологічних колекцій, оскільки вони є об’єктом інтересу не тільки музейників, але й численних живих організмів, які сприймають такі зразки як ресурс, а тому з часом такі колекції можуть не тільки накопичуватися, але й втрачатися в цілому або окремі зразки можуть втрачати важливі властивості та деталі.

Історія природничих колекцій та музеїв як установ, які їх зберігають, часто є забутою або описана зі значними помилками. Нерідко вона взагалі невідома, як от у випадку з Українським науковим товариством (УНТ), самоврядна діяльність якого суперечила установкам більшовицької влади, через що УНТ фактично знищили шляхом поглинання його новоствореною академією (див.: Онопрієнко, Щербань, 2008). Існує також непроста історія переписувань історії «під себе», як це сталося у випадку з низкою сучасних академічних установ, кожна з яких прагне віднайти свої початки в одних і тих самих установах-попередниках. Це сталося і в історії Національного науково-природничого музею (ННПМ), яку звичайно ведуть від створення Зоологічного музею АН (1919), проте і інші похідні від музею структури (у т. ч. й інститут біології та зоології) також ведуть свої хроніки від тих самих дат і установ, зокрема й від інституту біології імені Ф. Омельченка, організованого 1930 р. Повною мірою це стосується й історії колекцій ННПМ, який постав на фундаменті Зоологічного та Національного геологічного музеїв АН України, що існували в Києві у 1919–1940-х роках.

Вивчаючи історію формування колекцій, які могли стати основою колекцій сучасного ННПМ, автором висловлено припущення, що існували одна або кілька колекцій чи музеїв-попередників ННПМ, і одним з таких попередників міг бути й Педагогічний музей (ПМ)

Corresponding author address: I. Zagorodniuk; National Museum of Natural History, NAS of Ukraine; Bohdan Khmelnytsky St. 15, Kyiv, 01601 Ukraine; e-mail: zoozag@ukr.net

(Загороднюк, 2015), відомий у 1912–1917 рр. як *Педагогічний музей імені цесаревича Олексія* (рис. 1). Мова йде про період до 1919 р., оскільки саме 1919 року було створено Зоологічний музей АН України (Писанець, 2005), який відтоді став центральним сховищем природничих колекцій у Києві. Саме у ті роки стався занепад Педагогічного музею (1917–1921) (Малюга, 2013), який у попередній період свого існування (1902–1917) був центром просвітницької і навчально-методичної діяльності.

Ця гіпотеза викладена автором на Міжнародній конференції «Природничі музеї та їхня роль в освіті а науці», проте зазнала критики: головним аргументом було те, що прямих свідчень про наявність колекцій-попередників академічних музеїв, а надто колекцій у ПМ, немає і не могло бути, бо ПМ, як і інші освітні та просвітницькі заклади, виконував суто педагогічні функції і не міг мати ніяких колекцій, окрім, можливо, окремих наочних посібників. Подальше тестування цієї гіпотези шляхом ознайомлення з сучасною експозицією Педагогічного музею та консультації з фахівцями цієї установи показали зворотне. Колекції були, і окремі зразки з них збереглися дотепер. А за межами ПМ таких зразків, що раніше були в ПМ, виявилось чимало. Аналіз різного роду джерел показав, що в документах є й прямі вказівки на такі колекції та описи цих колекцій. Це дозволяє обґрунтувати авторську гіпотезу докладніше, чому й присвячено цей нарис.

У цьому ж кварталі розташовані будівлі, в яких розміщені (або розміщувалися раніше) Перша Київська гімназія (нині «жовтий корпус КНУ»), Національний науково-природничий музей (колишній «будинок ВУАН», який вмщав раніше окремі геологічний та зоологічний музеї АН) та низка інших академічних будівель кварталу Альошина, між якими упродовж першої третини ХХ ст. активно «мігрували» природничі колекції.

Рис. 1. Будівля Педагогічного музею в Києві. Фото з листівки 1915 р. (за: Дрофань, 2014: с. 29).

Fig. 1. The building of the Pedagogical Museum in Kyiv. Photo from a postcard, 1915.

Гіпотеза про природничі колекції Педагогічного музею

Підставою для авторської гіпотези про існування природничих колекцій в Педагогічному музеї у період 1902–1917 рр. стало кілька важливих деталей (Загороднюк, 2015):

1) існують численні непрямі свідчення того, що в музеї були такі колекції, зокрема є давні світліни з класів музею, в яких стояли колекційні шафи і на стінах висіли гербарні планшети, а також згадки сучасних науковців музею про колекції, які раніше перебували в музеї і про які зустрічалися окремі фрагментарні свідчення в раніше досліджених архівах (О. Міхно, особ. повід.; про це докладніше нижче);

2) Педагогічний музей був підпорядкований Київському навчальному округу (1902–1911) та Міністерству народної освіти (1911–1917), тобто був центральним у системі просвіти, при якій саме й розвивалися музеї як центри освітньої, просвітницької та наукової роботи; зокрема, всім колегам добре відомі найповніші огляди про фауну Київського навчального округу, підготовлені Карлом Кесслером (напр., Кесслер, 1851);

3) Педагогічний музей у часі (як і Музей УНТ) був попередником Зоологічного музею УАН, проіснувавши з 1901 до 1917 р., тобто до часу створення Академії наук (1918–1919 рр.), а надалі, після лютневої революції 1917 р. і падіння монархії в Росії музей було ліквідовано, і в

його приміщеннях засідали Центральна рада (1917–1918), Директорія УНР (1918–1919), різні адміністративні інституції (1919–1925) і нові музеї, перший з яких був Пролетарський музей (1921–1925), музей революції й історії партії (1925–1938) (Педагогічний..., 2015).

Свідчення, факти та артефакти

Поштоухом для розвідки послугували результати екскурсії до експозиції ПМ та консультації з головним зберігачем фондів музею та директором музею О. П. Міхном.

У задачі музею, відповідно до Положення про Педагогічний музей, затвердженого Міністерством народної освіти 23 серпня 1901 р., входило створення і діяльність трьох відділень: 1) наочних навчальних посібників, предметів шкільної гігієни, фізичного виховання; 2) колекції настановчих, методичних матеріалів, підручників і книг для класного читання з різних предметів, що викладалися у вітчизняних і зарубіжних школах; 3) спеціальної педагогічної бібліотеки (Малюга, 2013). Тобто, попри поширену тепер хибну думку, колекції були однією з установчих задач музею.

Природничі кабінети при Педагогічному музеї. При музеї від самого початку його заснування, а особливо у новій будівлі, тобто з 5 жовтня 1912 р., існували бібліотека, читальна зала, спеціальні кабінети для демонстрування навчальних посібників і приладів, довідкове бюро, велика аудиторія для проведення масових заходів (Вікіпедія). Особливо відомими були кабінети наочного приладдя (Федорова, 2013), а серед них — зразковий фізичний кабінет, перший в тодішній Російській імперії, започаткований 1906 р. (Історія..., 2011), який було нагороджено великою золотою медаллю Всеросійської промислової та сільськогосподарської виставки 1913 р., яка проходила в Києві (Федорова, 2013).

Такі спеціальні кабінети відповідали основним навчальним дисциплінам, серед яких були й природничі. До переліку кабінетів при ПМ з 1912 р. відносилися: «образцовые кабинеты наглядных пособий (физический, химический, естествознания), непосредственно музейная экспозиция» (Дом учителя..., 2006). Тобто, природничий кабінет однозначно існував і включав «зразки флори, фауни, мінералів» (Федорова, 2015). Оскільки Музей виконував не тільки просвітницьку роль, але й роль центру підвищення кваліфікації вчителів, у таких кабінетах накопичувалися колекції, значно об'ємніші за колекції природничих кабінетів при гімназіях або ліцеях. На світлинах, що збереглися в експозиції Музею, можна бачити заняття у класі, в якому стоять високі шафи, типові для зоологічних колекцій того часу, а також змонтовані на стінах гербарні аркуші (рис. 2).

Рис. 2. Фотографії зі стенду з історії музею на експозиції Педагогічного музею. На першій світлинці можемо бачити учнів, що працюють в кабінеті з мікроскопами, на другій — кабінет з розбору великих зразків, найімовірніше, зоологічних матеріалів (шафи позаду також «типові» зоологічні), на третій — кабінет, в якому на стіні можна роздивитися гербарні зразки (дати не відомі, найімовірніше в межах 1912–1914 рр.).

Fig. 2. Photos from the stand devoted to the museum's history in the exposition of the Pedagogical Museum. On the first photo we can see students working in an office with microscopes, on the second one — a cabinet for analysis of large samples, most likely zoological samples (the cupboards behind are also “typical” zoological), on the third one — a cabinet with herbarium samples on the walls (date is unknown, most likely from 1912–1914).

Микола Черкунов та його колекції. Відомо, що «У 1910 р. музейні фонди, не рахуючи зібрання М. Черкунова, які склали близько 4 000 одиниць, нараховували 5 779 книг, 598 одиниць навчальних посібників» (Малюга, 2013). Микола Трохимович Черкунов (4.06.1844–10.07.1905) був відомим і як педагог, і як колекціонер (рис. 3). Із 1870 року і до кінця життя (1905) викладав географію у Першій Київській гімназії, і за той самий час «зібрав велику (понад 3100 предметів) колекцію зразків флори, фауни, окремих предметів, характерних для різних країн світу» (Грушевський, 1989)¹.

Згадуючи про колекції Педагогічного музею, дослідники незмінно згадують ім'я М. Черкунова і вказують, що «Перші його [музею] колекції склали експонати Київського навчального округу з Паризької всесвітньої педагогічної виставки 1900 р., пам'ятки, що були пожертвовані іноземними учасниками цієї виставки або придбані у них, а також багата географічна збірка учителя Першої гімназії М. Черкунова. Поповнювався музей і за рахунок надходжень з місць учнівських робіт, праць учителів з педагогіки, програм, фотографій тощо» (Федорова, 2011).

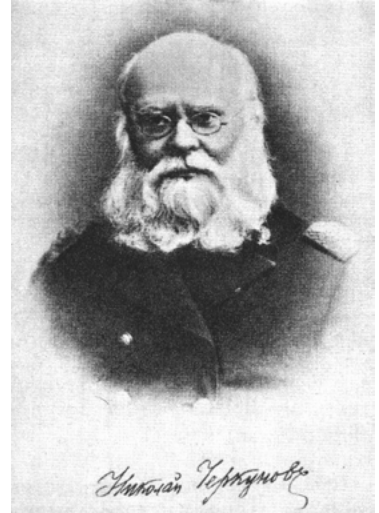

Рис. 3. Микола Черкунов, колекції якого були передані до Педагогічного музею. Фото 1.01.1905, з архіву фонду Вікімедіа.

Fig. 3. Mykola Cherkunov, whose collections were passed to the Pedagogical Museum. Photo 1.01.1905, from the commons of Wikimedia.

Відомо, що у себе вдома Микола Трохимович утримував приватний географічний музей, який створював на власні кошти і за сприяння друзів (Макаров, 2005). Ці колекції зберігалися в його квартирі [на Терещенківській] і були доступні для відвідування. Тут по неділях і у святкові дні збиралися його учні, приходили знайомі, які цікавилися зібранням і для яких він влаштовував «географічні ігри». Серед відвідувачів бував і відомий історик, громадський та державний діяч М. Грушевський, що зафіксовано в його споминах (Грушевський, 1989).

За різними спогадами, наведеними в огляді А. Макарова, в колекції були «і живі хамелеони, і мертві жуки», «тропічні метелики з острова Ява, Борнео та інших жарких країн», «моделі різних тварин», «колекції каміння, яець, пташині опудала»; «зі своїх численних мандрівок він привозив колекції комах, мінералів, рідкісні екземпляри птахів тощо», «створив справжній природничо-історичний музей, який займав всю його квартиру, яку він займав на нижньому поверсі гімназії», «кімнати були заставлені столиками, на яких під скляними ковпаками красувалися рідкісні екземпляри природи неорганічної і живої» (Макаров, 2005). На цих зразках вчилася багато згодом відомих науковців, зокрема й біологів, що були учнями цієї гімназії: Олександр Богомолець (1881–1946), Іван Шмальгаузен (1884–1963), Лев Шелюжко (1890–1969), Микола Тимофійєв-Ресовський (1900–1981)².

Серед іншого, Миколою Черкуновим опубліковано два каталоги колекцій — ентомологічної, присвяченої жукам Київщини (Черкунов, 1889), та географічної (Черкунов, 1900). Важливо уточнити, що М. Черкунов відзначився не тільки збором колекцій, але й опрацюванням інших колекцій. Згаданий огляд жуків Київщини підготовлено за результатами опрацювання колекції Зоологічного музею Київського університету, і значну частку матеріалу склали збори

¹ Інформацію про дослідника подано не М. Грушевським, а упорядником його тексту С. Білоконем, який вказує ще одне написання імені: «Черкунов (Цвіркунов) Микола Трохимович» (Грушевський, 1989).

² Спогади про роки навчання можна знайти у багатьох з них (напр., Тимофеев-Ресовский, 2000).

інших дослідників — Гохгута і Шилмера³. На переконання колег, ці збори втрачені під час Другої Світової війни, у 1943 р. (М. Біляшівський, особ. повід.). Проте це не зовсім так: принаймні частково вони збережені в фондах ННПМ. Зокрема, це стосується колекції Й. Гохгута, на яку нерідко посилаються ентомологи (напр., Прохоров, Васильєва, 2015). Наразі ця колекція зберігається в ННПМ (табл. 2).

Микола Черкунов мав тісний зв'язок з Педагогічним музеєм, оскільки «входив до складу комітету Педагогічного музею Київського навчального округу» (Житловий..., 2015). По смерті М. Черкунова, що сталася під час його відрядження до Петербургу, його колекції було передано до Педагогічного музею (Ковалинський, 1998; Житловий..., 2015). Коли саме це сталося — невідомо. Ймовірно, того ж 1905 р., по смерті Миколи Трохимовича, і в такому разі його колекції мали складну історію з переїздами всього музею на нові адреси, у т. ч. це описано й у звіті про переїзд музею у 1910 р. на Ярославів Вал⁴, і напевно було й наступного 1911 року при переміщенні музею у власну новозбудовану будівлю на сучасній його адресі по вул. Володимирській, 57. Там вони, очевидно, і залишалися недовгі 4 роки, до евакуації всього зібрання в Курськ у 1914 році.

Рис. 4. В географічному кабінеті Першої Київської гімназії: урок веде Микола Черкунов. На стінах під зображеннями типів ландшафту, як дозволяє стверджувати аналіз цієї фотографії) розміщені відповідні колекції зразків мінералів та порід, напевно зібрані й впорядковані М. Черкуновим. Фото «Гимназисты Первой Киевской гимназии в классе во время урока географии», за: Numus, 2014).

Fig. 4. In the Geographical Cabinet of the First Kyiv Gymnasium: lesson of Mykola Cherkunov.

Важливо зауважити, що М. Грушевський як один з фундаторів УНТ та УАН не міг не знати про колекції М. Черкунова і потреби їх збереження. Ці колекції були і в Гімназії, і згодом у Педагогічному музеї не тільки в шафах, але й на відкритому експонуванні (рис. 4). Врешті, саме в будинку Педагогічного музею збиралася Центральна Рада (період дії: 4.03.1917 до 29.04.1918), і саме тут були проголошені УНР (7.11.1917) та 4-й універсал (22.01.1918). Тому маємо припустити, що колекції музею (зокрема й природничі) не могли зникнути, а, найімовірніше, були передані до інших науково-освітніх центрів.

³ Інколи цей огляд критикують, що пов'язано з тим, що Черкунов не був вузькоспеціалізованим ентомологом, а тому припускався помилок. Так, можемо зустрічати такі зауваги: «В данной работе не отмечены указания Н. Черкунова (1889). Его «Список жуков...» является полностью компилятивным и не содержит ни собственных данных автора, ни критической обработки тех коллекционных материалов, на которые он ссылается. Последнее обстоятельство подтверждает тот факт, что среди стафилинид приводятся виды с авторством «покойных Гохгута и Шилмера» (Черкунов, 1889: С. 147), которые так и не были описаны. К тому же экстраполяция указаний для Киевской губернии (а более подробных данных на этикетках в коллекции И. Гохгута нет) на «Киев и его окрестности» вряд ли оправдана.» (Гонтаренко, 2003: с. 39). Проте, всім очевидно, що такі роботи були вкрай важливими і не втрачають своєї цінності, оскільки фіксують відомі на той час знання, несуть інформацію про зібрані колекції і є відправною точкою подальших досліджень.

⁴ Відомою згадкою про колекції ПМ є доповідна про переїзд ПМ у лютому 1910 року на нову адресу на Ярославому Валу, в училище імені Н. А. Терещенка. Новий на той час завідувач музею і директор цього училища І. Якубовський доповідав попечителю навчального округу П. Зилува: «... Педагогічний музей мною буде прийнятий і перевезений в приміщення при міських училищах імені Н. А. Терещенка приблизно протягом 10–12 днів. Книги, інвентар музею та інші предмети, що не викликають побоювання на випадок можливої порчі в дорозі будуть перевезені на ресорних площадках, а 52 вітрини колекції Черкунова, які вимагають особливо обережного поводження [курсив мій — І. З.], будуть перенесені прислугою училища та найманими людьми» (за: Ковалинський, 1998: с. 421–422). Влітку того ж року, 30 липня 1910, відбулася закладка нової будівлі, а ще через рік — 28.08.1911 — відбулося освячення нової будівлі на Володимирській, 57.

Серед таких у першу чергу варто згадати Музей Українського наукового товариства, яким (товариством) і опікувався М. Грушевський з принаймні 1907 р. і до часу створення Академії наук (Онопрієнко, Щербань, 2008).

Про біологічні колекції у Педагогічному музеї. Свідомств в літературі про колекції в ПМ автором не знайдено, оскільки музей доволі недовго проіснував як освітня й просвітницька установа. Ключовим фактом, важливим для теми цього повідомлення, є те, що 1913 року Музей брав участь у виставці в Нижньому Новгороді, куди серед іншого привозив *колекцію метеликів*. Деталей про обсяг колекції і відповідальних за неї не відомо, проте директор Педагогічного Музею Олександр Міхно (особ. повід.) повідомив, що зустрічав таку інформацію в архівах, при тому з назви документа зрозуміти, що мова йде про колекцію, не можна, і тому віднайти його буде проблематично (відоме було й ім'я природознавця, який супроводжував колекцію, проте воно забуте).

Про які саме колекції, окрім згаданих метеликів, може йти мова? Відома така згадка: «Большинство экспонатов, каждый из которых имел прикладное значение: ... минералы, физические и химические приборы, гербарии, чучела птиц и зверей..., попали в Киев из Парижа, где до этого участвовали во Всемирной педагогической выставке, состоявшейся в 1900 году. В основном они были подарены музею, некоторые экспонаты приобретены у иностранных экспонентов на средства ... Могилевцева» (Дом учителя..., 2006 та ін.). Тобто, мова йде і про мінерали, і про гербарії, і про опудала птахів і ссавців.

За повідомленням цього ж колеги, з початком Першої Світової війни колекції музею вивезли до Курська, а згодом їх було повернуто, проте з ящиків не діставали, а де зберігали — не відомо. Л. Федорова уточнює, що «1915–16 музейні колекції було евакуйовано до Курська, після повернення експозиція не відновлювалась, оскільки приміщення займала Київська школа льотчиків-спостерігачів, 1917–18 — Українська Центральна Рада...» (Федорова, 2015). Очевидно, що повернення колекцій могло відбутися вже на фоні буремних подій 1917–1918 рр. Оскільки з 1917 р. й надалі музей був осередком Центральної влади і надалі багатьох інших установ, можна припустити, що природничі колекції не повертали до нього, а передали в інше місце, найімовірніше до УНТ.

У описі стану колекцій Українського наукового товариства, датованій листопадом 1919 р., зазначено, що «По відділу природничому один час розпочалася було жвава робота, ... багато ж матеріалів геологічних, зоологічних та ботаничних, що мають перейти до Музею, ще й не перевезені до нього» [зі старої адреси на В. Підвальної 36 на Десятинну 9] (Яната, 2008 [1919]). Тобто, УНТ мало у своєму розпорядженні нерозібрані та необліковані колекції, серед яких могли бути й природничі колекції з Педагогічного музею. Автор вважає, що саме так і було. Проте прямих вказівок про передачі та походження таких колекцій дотепер не виявлено.

В огляді історії ПМ його нещодавній директор В. Малуґа (2011), цитуючи давню працю В. Івановського, вказує «Нещодавно педагогічний музей збагатився цінною колекцією морських тварин, подарованою професором О. Коротневим, директором зоологічної станції Віллафранка» (Ивановский, 1902: 121; цит. за Малуґа, 2011: 75). Характеристику надбань Педагогічного музею подав у своєму огляді один з колишніх директорів Педагогічного музею Вадим Тригубенко (2000), і тут цей його перелік відтворено у повному обсязі (табл. 1). Серед іншого в зібраннях музею за даними на 1903–1905 роки (тобто за життя М. Черкунова) вже були повноцінні колекційно-експозиційні комплекси, які включали як художні ілюстрації, так і натуралії, при тому доволі численні.

Про зразки, що збереглися. На щастя, в музеї збереглося два зоологічні експонати, які можуть пролити світло про окремі особливості колекцій, що існували в ПМ. На одому зі стендів поруч з фотографіями, зберігся циліндр з «вологим» препаратом (давно висох) змії і ще на одному — метелика (рис. 5). Обидва зразки є дуже давніми, віком близько ста років. Перший з них — це вуж звичайний (*Natrix natrix*), що має етикетку, оформлену польською мовою

Таблиця 1. Орієнтовний обсяг музеалій Педагогічного музею на час розквіту діяльності Миколи Черкунова по створенню музейного комплексу (дані на 1903–1905 рр., за: Тригубенко, 2000)

Table 1. The estimated numbers of museum objects in the Pedagogical Museum in the heyday of Nikolai Cherkunov used for the creation of the museum complex (data for 1903–1905; after: Tryhubenko, 2000)

Зміст інформації щодо природничих зібрань	Джерело
«Недавно педагогический музей обогатился ценной коллекцией морских животных, принесенной в дар музею профессором А. А. Коротневым, директором зоологической станции в Виллафранке.» (див. також далі, табл. 2)	Тригубенко, 2000, цит. за: «Циркуляр по управлению народными училищами» № 1 за 1903)
«у музеї було 600 настінних картин, посібників з природознавства, історії, географії та інших предметів, 130 географічних карт, 52 скляні географічні вітрини, 100 географічних відбитків, рідкісна і багата колекція метеликів (4 великі вітрини), колекція жучків (7 шаф з горизонтальними вітринами), 12 вітрин приладів для ручної праці по металу та дереву, 3 вітрини шовківництва та бджільництва, 400 альбомів креслень і моделей, 20 великих географічних гравюр і т. ін.»	Тригубенко, 2000, документи не вказано, проте однозначно взято з документів того часу
«музей отримав від вже закритого на той час Товариства грамотності багаті природничо-історичні, мінералогічні та інші колекції вартістю біля 10.000 рублів.»*	Тригубенко, 2000, документи не вказано
в колекції були «і живі хамелеони, і мертві жуки», «тропічні метелики з острова Ява, Борнео та інших жарких країн», «моделі різних тварин», «колекції каміння, яець, пташині опудала»; «зі своїх численних мандрівок він привозив колекції комах, мінералів, рідкісні екземпляри птахів тощо», «створив справжній природничо-історичний музей, який займав всю його квартиру, яку він займав на нижньому поверсі гімназії», «кімнати були заставлені столиками, на яких під скляними ковпаками красувалися рідкісні екземпляри природи неорганічної і живої»	Макаров, 2005

* Серед іншого цим товариством був створений і «Пересувний музей учбових посібників» (Гордійчук, 2010); про Київське товариство грамотності див. також: Корнієвська, 2007.

«Zaskroniec, F. M. Złotnicki, Lwów» (рис. 5, а–б), другий — лимонниця звичайна, деталі етикетки якої через недоступність зразка (за склом) не видні (рис. 5, з), проте видно назву польською й латиною — «Latolistek cytrynek, *Gonepteryx rhamni*». На диво, такі зразки збереглися дотепер. Їхня суто зоологічна цінність незначна (обидва види є звичайними плюс стан зразків є незадовільним), проте вони несуть важливу історичну інформацію.

Зокрема, у обох зразків етикетки рукописні. Принаймні, перший з них має однозначного preparatora: мова про Францішека Злотницького, відомого львівського колектора і виготовлювача наочних приладь, який працював у Львові з 1893 до 1939 років за однією незмінною

Рис. 5. Давні біологічні зразки в колекції Педагогічного музею: а — циліндр з вужем звичайним (*Natrix natrix*), що утримує етикетку, виготовлену Францішком Злотницьким (б), відомим львівським підприємцем, що утримував у Львові фірму з виготовлення наукових приладь і наочних посібників (в); з — коробка з метеликом Лимонниця звичайна (*Gonepteryx rhamni*).

Fig. 5. Old biological samples in the Pedagogical Museum's collection: a — a cylinder containing a grass snake (*Natrix natrix*) with a label (b) made by Franciszek Zlotnicki, a famous businessman from Lviv holding there a firm to manufacture scientific instruments and visual aids (v); z — a box containing a common brimstone butterfly (*Gonepteryx rhamni*)

адресою — Пасаж Гаусмана, 8 (нині проїзд Крива Липа, 8). Ця його фірма започаткована як: «природничий заклад наукових засобів, а також колекцій і окремих вибраних екземплярів трьох відділів природи», і далі у першій відомій про цей заклад («майстерня і склад») вказано «Будуть триматися в запасі живі: місцеві і закордонні ссавці, птахи, риби, амфібії та ін., також всілякі препарати і муляжі природничо-наукові, предмети етнографічні, вироби східні тощо. Приймаються всілякі замовлення у вказаних галузях, як-то випихання птахів і звірів, а також виправлення окремих шкір тощо...» (Złotnicki, 1893).

Зразки, виготовлені Ф. Злотницьким, відомі також у обох природничих музеях Львова: Зоологічному музеї імені Б. Дибовського при Львівському університеті імені І. Франка (А. Загушевський та І. Шидловський, особ. повід.) та у Відділі хребетних Державного природознавчого музею НАН України, ДПМ (Н. Черемних, А. Бокотей, особ. повід.). Їх так само не дуже багато, мова йде про 2–5 зразків у кожному музеї, переважно це — птахи, змонтовані на дерев'яних підставках (напр., альбінос повзика звичайного, *Sitta europaea*, в колекції ДПМ, виготовлений і подарований музею у 1897 р., мартин малий, *Larus minutus*, там само, 1912 р.) (Н. Черемних, особ. повід.).

Окрім того, після 1939 р. відомостей про Ф. Злотницького немає (очевидно, він був репресований радянською владою при захопленні Львова у вересні 1939 р. і за тих умов та при новому статусі музею зразки не мали жодного варіанту потрапити до Києва). Тому ці зразки можна розглядати як унікальні свідчення не тільки колишніх колекцій Педагогічного музею, але й контактів між київськими і львівськими осередками природничих майстерень та музеїв самого початку ХХ ст.

Обговорення

Враховуючи історію військових подій та змін меж країн Східної Європи у першій половині ХХ ст., можна впевнено стверджувати про те, що зразки були передані до Педагогічного музею саме в час його розквіту, тобто у 1912–1914 рр., оскільки пізніше колекції були в евакуації (з 1914 р.), а з 1917 р. музей фактично припинив своє існування як освітня установа і був перепрофільований (музей революції, музей В. Леніна тощо).

Взагалі є дивним те, що біологічні зразки збереглися в ПМ до цього часу. Попри надзвичайно великі зміни у країні на час існування музею і значні зміни у самому музеї його колекції, хоча й зазнавали трансформацій, загалом вдавалося зберегти. В одному з нарисів про історію Педагогічного музею зазначено, що «Во время гражданской войны Киев неоднократно переходил из рук в руки, и на протяжении этих трех лет музей не имел возможности работать стабильно. В городе не было отопления, люди голодали, а в музее располагалась то школа летчиков, то какая-то добровольная белогвардейская дружина, то еще какие-то организации. Однако экспонаты музея при столь частой смене хозяев хранились в полном порядке. Но когда в Киеве окончательно установилась Советская власть, то, говорят, во дворе музея запылали костры из книг...» (Клименко, 2015). Те саме описує й В. Тригубенко (2000).

Примітно, що біологічні зразки не палили. Можна припустити, що вони у переважній більшості були запакованими (див. вище), і ті, що залишалися в музеї, не цікавили інквізиторів, проте напевно з часом зацікавили антрэнусів та інших шкідників біологічних об'єктів, не байдужих до біологічного матеріалу. То ж той факт, що до нашого часу, через понад 100 буремних років, збереглося два зразки, з одного боку, — велика випадковість, проте, з іншого боку, — відзнака майстра, що їх виготовляли, зокрема й Ф. Злотницькому.

«Сліди» природничих колекцій

На підставі наведених вище розвідок впорядковано звід про природничі колекції, які існували в ПМ або асоціюються з ПМ. Такий перелік ключових зібрань (з увагою до зоологічних колекцій) узагальнено в табл. 2. Окремі згадки про колекції наведено також вище у табл. 1.

Таблиця 2. Природничі (переважно зоологічні) колекції та окремі зразки, відомі для зібрань Педагогічного музею в Києві

Table 2. Natural history (mainly zoological) collections and separate specimens deposited in the Kyiv Pedagogical Museum

Тип колекції	Рік та обсяг	Особливість	Джерело
Колекція експонатів Київського навчально-го округу з Паризької всесвітньої педагогічної виставки 1900 р., у т. ч. подарунки та покупки від іноземних учасників цієї виставки	1900 (і суміжні роки). обсяг невідомий (контекстно мова може йти про сотні зразків)	«Перші колекції музею склали експонати Київського навчально-го округу з Паризької всесвітньої педагогічної виставки 1900 р., пам'ятки, що були пожертвовані іноземними учасниками цієї виставки або придбані у них»	Федорова, 2011
Географічна колекція М. Черкунова, учителя географії Першої гімназії	1870–1905 — роки збирання і існування як приватної колекції, 1905 (або пізніше) — рік передачі; обсяг — 3100 екз. (за пізнішими джерелами — бл. 4000 або > 4000)	Геологічні зразки, зразки флори і фауни, опудала птахів, тропічні метелики, різноманітні жуки. Колекції були змонтовані на столиках під скляними ковпаками	Грушевський, 1989
Колекції метеликів на стендах: «рідкісна і багата колекція метеликів (4 великі вітрини)»	згадки в описах історії музею і гімназії за 1903–1905 роки, мова про стенди, принаймні 4 великі вітрини	в колекції були «тропічні метелики з острова Ява, Борнео та інших жарких країн»; про колекції в коробках не відомо; очевидно, мова має йти тільки про стенди на експозиції	Тригубенко, 2000; Макаров, 2005
Колекція морських тварин, подарована проф. О. Коротневим, директором зоологічної станції Вілла-Франка (Неаполь)	1902 або раніше (публікація про цей подарунок — у 1902 р.); обсяг — невідомий (контекстно мова може йти про сотні зразків)	Ймовірно, мова йшла про вологі препарати м'якотілих тварин (в циліндрах) та традиційні для зоологічних колекцій скелети, панцири і мушлі молюсків, ракоподібних, коралів тощо	Ивановский, 1902; Малюга, 2011
Зразки з майстерні Ф. Злотницького (Львів)	між 1893 до 1939 рр., найімовірніше близько 1910–1913 р. (див. текст)	є 1 зразок, збережений дотепер — циліндр з вужем, оздоблений оригінальною етикеткою майстра. Також є коробка з метеликом, що найімовірніше має те саме походження	ця робота
Систематична колекція жуків Гохгута з Київщини	У Черкунова не пізніше 1889 р. (рік публікації), потім з усією його колекцією ця колекція жуків перейшла до ПМ. Черкуновим описано 3031 вид зі зборів Й. Гохгута та Ширмера	колекція Гохгута була у Черкунова (всі його зібрання були передані до ПМ), наразі колекція Гохгута зберігається в ННПМ і цілком каталогізована (О. Мартінов, В. Барабанова, особ. повід.); колекція Ширмера згадана як така, що зберігається в ЗМ КНУ	Черкунов, 1889; ця робота

Першим фактом, який звернув увагу автора до теми колекцій ПМ, стала згадка про чималу колекцію метеликів, яку в 1913 році експонували на виставці в Нижньому Новгороді⁵. Документів, які би свідчили про таку експозицію, не виявлено, є лише повідомлення директора музею О. Міхно (особ. повід.) про те, що такий документ бачено ним в архівах музею

⁵ За іншими даними, 1913 року велика виставка проходила в Києві, і експонувати колекції могли і на ній. В одній зі статей щодо унікальних знахідок тварин М. Шарлемань згадує зразок хохулі з приватної колекції Н. Яшвіль (Шарлемань, 1928), який разом з іншими численними й цінними фауністичними матеріалами презентувався на Всеросійській сільськогосподарській і промисловій виставці у Києві 1913 р., згодом (1914) — на виставці «Охорона природи», яку проводило Орнітологічне товариство імені К. Кесслера, але потім «Ця фігура разом з багатьма іншими загинула 1915/16 р., коли приміщення музею орнітологічного т-ва, куди потрапила і кол[екція] Яшвіль, опосів військовий лазарет» (Шарлемань, 1928: 170).

(проте деталі загублені, див. вище). Тепер в Педагогічному музеї з усіх колекцій метеликів зберігся лише один зразок (рис. 5 з). Проте, аналіз фактів дозволив з'ясувати важливі деталі. По перше, ще на 1903–1905 роки в експозиції ПМ була «рідкісна і багата колекція метеликів (4 великі вітрини)» (див. табл. 1). По-друге, звертає на себе увагу на цікавий факт з біографії Льва Шелюжка: у 1900–1908 рр. він був гімназистом Першої київської гімназії (Некрутенко, Чиколовець, 2005), про що є у спогадах Миколи Тимофієва-Ресовського (Тимофеев-Ресовский, 2000), при тому він жив у родині Шелюжків. По-третє, переймаючи досвід від свого батька у зборі й монтуванні метеликів, Лев Шелюжок вже у 1902–1903 роках (тобто у віці 12–13 років), починає колекціонування лускокрилих і створює колекцію (Некрутенко, Чиколовець, 2005). Деталі цього не відомі, проте можна припустити, що згадані колекції метеликів в ПМ були створені саме Шелюжком і саме у час його навчання в гімназії (і в час активної роботи там Черкунова)⁶.

Найповніша інформація наразі збереглася про колекцію Йоганна Гохгута. Її належність до зібрань Педагогічного музею очевидна і слідує з публікації М. Черкунова (1889), а також з історичних відомостей (див. табл. 1) про наявність у фондах ПМ «колекції жуків (7 шаф з горизонтальними вітринами)» (цит. за: Тригубенко, 2000). Ця колекція у кількості 17285 зразків наразі зберігається в ННПМ як окреме монографічне зібрання. При знайомстві з цією базою даних звертає на себе увагу наявність великої кількості зразків, які точно або найімовірніше зібрані Черкуновим (як Миколою, так і його, ймовірно, братом): позначені як «Н. Черкунов» (n = 1, 1863 р.), «Н. Ч.» (n = 98), «В. Черкунов» (n = 9, 1982–1863 рр.), «Ч.» (n = 3), «Ch.» (n = 4), «Н.» (n = 1), «М.» (n = 2).

Щодо колекції Ширмера, наразі не відомо, чи була ця колекція частиною зібрань Педагогічного музею. Оскільки колекція збиралася ним у час до заснування цього музею (у 1841–1842 роках за: Пачоский, 1889), а згодом згадувалася М. Черкуновим (1889) та Й. Пачоським (1889) як отримана для опрацювання із Зоологічного музею Київського університету («Університет Св. Володимира», УСВ), можна вважати, що вона не була у зібраннях ПМ. Попри це, посвяченість Миколи Черкунова у те, що колекція Ширмера була куплена Київським університетом і була опрацьована М. Черкуновим, дозволяють припустити, що придбати її могли і у Черкунова, хоча найімовірніше все ж вона від початку була в університеті Св. Володимира.

«Міграції» колекцій

СПИСОКЪ ЖУКОВЪ, ВОДАЩИХСЯ ВЪ КІЕВЪ И ЕГО ОКРЕСТНОСТЯХЪ.

Составиль Н. Черкуновъ.

Разбирая богатия коллекция покойныхъ мѣстныхъ энтомологовъ Гохгута и Ширмера, изъ коихъ 1-ая нынѣ перешла ко мнѣ, а 2-ая пріобрѣтена Университетомъ Св. Владимира, я имѣлъ возможность составить довольно полный каталогъ всѣхъ видовъ жесткокрылыхъ, водящихся въ Кіевѣ и его окрестностяхъ. Онъ заключаетъ въ себѣ 3031 видъ, не считая разновидностей, причемъ наибольшее число представителей мѣстной фауны жесткокрылыхъ принадлежатъ къ сем. Staphylinidae (589 вид.), Curculionidae (452), Scarabaeidae (271) и Chrysomelidae (248). Система расположения та же, что принята въ большомъ каталогѣ Gemminger'a и Harold'a.

Рис. 6. Фрагмент передмови до каталогу жуків (фактично каталогу колекції жуків), виданого Миколою Черкуновим (Черкунов, 1889: с. 147). З тексту слідує, що колекція Гохгута перейшла у спадок до М. Черкунова, а врешті у надбання Педагогічного музею.

Fig. 6. A fragment of Foreword to the catalogue of beetles (in fact to the catalogue of beetle collection), published by Mykola Cherkunov (1889: p. 147).

⁶ Варто також пам'ятати (див. вище), що в колекції М. Черкунова були «тропічні метелики з острова Ява, Борнео та інших жарких країн», «моделі різних тварин», «колекції каміння, яець, пташині опудала», яких він привозив зі своїх численних мандрівок (Макаров, 2005). Тобто, «тропічну» частину комах, представлених в експозиціях гімназії, очевидно, привіз М. Черкунов, проте монтувати їх міг Л. Шелюжок.

Насамкінець важливо сказати про ймовірні шляхи переміщення колекцій.

Очевидно, що революційні події 1917–1918 років, в епіцентрі яких перебував Педагогічний музей, стали поворотною точкою в історії Педагогічного музею та природничих колекцій, які зберігалися в ньому. Особливо суттєво це могло позначитися на біологічних зразках, оскільки, на відміну від музеалій штучного походження вони вимагають постійного догляду через загрозу руйнації не тільки внаслідок дії фізичних чинників, але й впливу біологічних агентів, оскільки всі біологічні зразки є потенційним ресурсом для різноманітних членистоногих, грибків тощо. Колекції вимагають неперервного догляду, тому факт збереження навіть лише частини з них свідчить про те, що про них вчасно потурбувалися. Можна лише припускати, які шляхи пройшли такі колекції, проте є очевидним один дуже важливий факт, викладений в огляді В. Тригубенка (2000):

«Після встановлення радянської влади почався занепад музею. Лише влітку 1919 року Наркомос УРСР прийняв постанову про його відбудову, Наркомос при цьому повідомляє в Центральну Надзвичайну комісію по розквартируванню військ, що будинок колишнього Педагогічного музею стане «Палацом освіти», в якому розташуються бібліотека, лекторій, зразковий фізичний кабінет, музей наочних приладів, педагогічна виставка і географічна колекція. До складу комісії зі створення «Палацу освіти» увійшли відомі вчені В. Артоболевський, П. Ту(т)ковський, О. Фомін та ін. Але політичні мотиви взяли гору над потребами освіти і замість «Палацу освіти» в будинку Педагогічного музею було розміщено Музей революції та історії партії (1924).»

Можемо бачити, що в фактично ліквідаційній комісії (вона так не називалася) були три відомих науковця-музейники — геолог Павло Тутковський, зоолог Володимир Артоболевський та ботанік Олександр Фомін⁷. Можна припустити, що колекції були збережені і передані до академічних музеїв саме цими трьома природничиками. Окрім того, ми знаємо, що сучасні будівлі Інститутів ботаніки і зоології та Національного науково-природничого музею не існували, та й самі установи ще не були створені.

Місцем переховування колекції могли бути: 1) Музей Українського наукового товариства, який на той час також постійно змінював місцезнаходження, проте у 1918–1919 рр. був на В. Підвальной, 36 (див.: Яната, 2008; Загороднюк, 2015); 2) Зоологічний кабінет (Зоологічний музей) та Ботанічний кабінет (Гербарій) новоствореної тоді Української Академії наук, з яких принаймні Зоологічний музей розміщувався на Бульварі Шевченка (Караваєв, 1926)⁸, в будівлі колишньої Першої Київської гімназії, тобто там само, де починалася історія колекцій Миколи Черкунова. Можливо, частина колекцій Черкунова там і зберігалася весь час.

Подяки

Моя величезна подяка колегам, які сприяли з'ясуванню невідомих сторінок музейної історії, а надто М. Біляшівському (Зоологічний музей Київського університету імені Тараса Шевченка), А. Затушевському та І. Шидловському (Зоологічний музей імені Б. Дибовського при Львівському університеті імені І. Франка), Н. Черемних та А. Бокотею (Державний природознавчий музей

⁷ У ті роки ці колеги були в таких стагусах (за Вікіпедією): Тутковський П. А. (1858–1930) у 1917 р. створив при Київському університеті Географічний інститут; один із основоположників Української Академії Наук, українських інститутів; обраний 1919 р. головою фізико-математичного відділу УАН; з 1920 р. очолював Краєзнавчу комісію при Академії Наук. Артоболевський В. М. (1874–1952) з 1908 р. — викладач у Київському жіночому Фребелівському педагогічному інституті; з 1918 р. — асистент, директор Зоологічного музею Київського університету. Фомін О. В. (1867–1935) у 1914–1927 рр. — професор Київського університету, а з 1921 р. — завідувач ботанічного кабінету і гербарію АН УРСР.

⁸ За В. Караваєвим, «Спочатку Музей мав дві кімнати в будинку Академії на вул. Короленка, 54. Влітку 1921 р. Музей переміщено до будинку Всенародної Бібліотеки, Шевченківський Бульв., 14; розташувався він тут на другому поверсі в чотирьох кімнатах. Взимку 1925–26 р. переміщено його в будинок на вул. Чудновського, 2, де на другому поверсі є велика виставова зала й шість кімнат для спеціалістів та бібліотеки.» (Караваєв, 1926: с. 22).

НАН України), О. Міхно (Педагогічний музей АПН України). Уточнення по різних частинах зоологічної колекції ННПМ надали В. Барабанова, О. Мартинов, Г. Клочко, С. Погребняк, С. Тайкова, Л. Шевченко, А. Романь та Л. Маніло, за що їм також величезна подяка. Величезна поляка В. Кавурці, В. Пархоменку та Л. Годлевській за допомогу у пошуку малодоступних джерел та важливі коментарі щодо рукопису цієї праці. Дякую З. Баркасі за допомогу у підготовці рукопису.

Джерела

- Гонтаренко, А. В. Интересные находки жуков-стафилинид (Coleoptera: Staphylinidae) из Украины // Известия Харьковского энтомологического общества. — 2013. — Том 21, вып. 2. — С. 5–8.
- Гордійчук, О. В. Становлення та діяльність Київського товариства грамотності (1882–1908 рр.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук (спец.: 07.00.01 — історія України) / ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». — Переяслав-Хмельницький, 2010. — 22 с.
- Грушевський, М. Спомини. Частина II / Упорядник С. Білокінь // Київ (Журнал письменників України). — 1989. — № 8. — С. 103–154. — ISSN 0208-071.
- Дом Учителя // Киев интересны (веб-сайт). — 2006 (6.02.2006). — <https://goo.gl/IRjhyj> [Ймовірно, текст за матеріалами часопису «Київський телеграф» № 155, 2003 р.]
- Дрофань, Л. Дев'ятнадцяте грудня 1915 року: Один день в історії / За заг. ред. проф. А. О. Пучкова ; Ін-т проблем сучас. мистец. НАМ України. — Київ : Фенікс, 2014. — 208 с. — ISBN 978-966-136-207-8.
- Житловий будинок 1875–76, 1880–81, в якому проживали Афанасьєв Є. І., Кржижановський Г. М., Черкунов М. Т. // Звід пам'яток історії та культури / За підтримки КМДА. — Київ, 2015. — <http://goo.gl/9G1y7K>
- Загороднюк, І. Етапи формування і датування найдавнішої історії колекцій Національного науково-природничого музею НАН України // Природничі музеї: роль в освіті та науці : Матеріали IV Міжнародної наукової конференції. — Київ, 2015. — Ч. 2. — С. 161–163. — ISBN 978-966-02-7728-1.
- Івановський, В. Педагогический музей в Киеве // Вестник воспитания: научно-популярный журнал для родителей и воспитателей (Под ред. Н. Ф. Михайлова). — Москва, 1902. — № 4. — С. 102–104.
- Історія Педагогічного музею України (за матеріалами ювілейної виставки до 110-річчя музею) // Педагогічний музей України НАПН України (веб-сайт). — 2011 (дата поновл.: 9.03.2011). — <https://goo.gl/5uK780>
- Караваєв, В. Короткий нарис розвитку й сучасного стану Зоологічного Музею У.А.Н. // Збірник праць зоологічного музею. — 1926. — Част. 1. — С. 21–30. — (Труди Фіз.-Мат. Відділу / Укр. АН; Том 4, вип. 2).
- Кесслер, К. Ф. Животные млекопитающія // Труды Коммисии... для описания губерний Киевского учебного округа — Киевской, Волынской, Подольской, Полтавской, Черниговской. — Киевъ, 1851. — 88 с. — (Естественная история губерний Киевского учебного округа. Том 1: Зоология. Часть систематическая).
- Клименко, Е. Миський Будинок Учителя // Від Володимирської гірки до Володимирського собору (електронне видання). — Київ, 2015. — <http://goo.gl/2OJm5I> [за матеріалами видань «Київській Телеграф» 2002 та 2006 рр.]
- Ковалинський, В. Педагогический музей // Ковалинський, В. Меценаты Киева. — Киев, 1998. — С. 419–432.
- Корнієвська, О. В. Київське товариство грамотності // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — Київ : Наукова думка, 2007. — Том 4 : Ка — Ком. — С. 249. — ISBN 978-966-00-0692-8. — <https://goo.gl/HkCSAf>
- Макаров, А. Н. Н. Т. Черкунов // Киевская старина в лицах. XIX век. — Київ : Довіра, 2005. — С. 326–329. — ISBN 966-507-168-8.
- Малюга, В. Динаміка просвітницької діяльності Педагогічного музею України — 110 років // Переяславський Літопис. — 2013. — Вип. 4. — С. 22–29.
- Малюга, В. Педагогічний музей України: шлях становлення і розвитку (XX — початок XXI ст.) // Рідна школа. — 2011. — № 7. — С. 74–78. — <http://goo.gl/7yxuqC>
- Некрутенко, Ю. П.; Чиколовець, В. В. Нарис історії дослідження денних метеликів України // Некрутенко, Ю. П., Чиколовець, В. В. Денні метелики України. — Київ : Вид-во Раєвського, 2005. — С. 191–201.
- Онопрієнко, В. Л., Щербань, Т. О. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. — Київ : ДП «Інформ-аналіт. агентство», 2008. — 352 с. — ISBN 978-966-2142-47-1.
- Пачоский, И. К. О фауне перепончатокрылых насекомых (Hymenoptera), Киевской и Волынской губерний // Записки Киевского Общества естествоиспытателей. — 1889. — Вып. 1. — С. I–IV.
- Педагогический музей. Музей Ленина. Дом учителя // Живой журнал (веб-портал). — 2010 (Aug. 28th). — <https://goo.gl/6CspilQ>
- Педагогічний музей // Вікіпедія. — 2014 (18 жовтня). — <https://goo.gl/r7Feou>
- Писанець, С. М., Маніло, В. В., Барабанова, В. В. та ін. Зоологічний музей. Путівник / Національний науково-природничий музей НАН України. — Київ, 2005. — 80 с. — ISBN 966-02-3856-8.
- Прохоров, А. В., Васильєва, Ю. С. К изучению златок (Coleoptera: Vuprestidae) Киевской области Украины // Вісті Харківського ентомологічного товариства. — 2015. — Том 23, вип. 2. — С. 14–19.

- Тимофеев-Ресовский, Н. В. Киев. Гимназия // Тимофеев-Ресовский Н. В. Воспоминания : Истории, рассказы, сказанные им самим, с письмами, фотографиями и документами / Сост. и ред. Дубровина, Н. — Москва : Согласие, 2000. — 263 с. — С. 47–66. — <https://goo.gl/hHkM49>
- Тригубенко, В. В. Скарбниця реліквій, джерело досвіду вітчизняної освіти // Педагогіка толерантності. — 2000. — № 2. — С. 33–48.
- Федорова, Л. З історії музеїв Києва XIX – початку XX ст. // Краєзнавство. — 2011. — № 1. — С. 115–128.
- Федорова, Л. Д. Педагогічний музей при Київському навчальному окрузі // Федорова, Л. Д. З історії пам'яток охоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870–1910-і рр. — Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. — С. 184–186. — ISBN 978-966-02-6720-6.
- Федорова, Л. Д. Педагогічний музей при Київському навчальному окрузі // Інститут історії України НАН України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://goo.gl/BnftIX> (20.11.2015).
- Черкунов, Н. Каталог географической коллекции. — 2-е изд. — Киев : Типогр. С. В. Кульженко, 1900. — 63 с.
- Черкуновъ, Н. Списокъ жуковъ, водящихся въ Кіѣвѣ и его окрестностяхъ // Записки Кіевскаго общества естествоиспытателей. — 1889. — Том 10, Вып. 1. — С. 147–204.
- Шарлемань, М. [Передмова до статті:] Герхнер В. Ю. Матеріяли до вивчення птахів Поділля // Труды Фізико-математичного відділу УАН. — 1928. — Том 6, вип. 3. — С. 329–330. (= Збірник праць зоологічного музею; № 5; с. 151–152).
- Яната, О. Доповідна записка О. Янати про стан і завдання музею Українського наукового товариства від 29.XI.1919 р. // Онопрієнко, В. Л., Щербань, Т. О. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. — Київ : ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2008. — С. 233–235. — ISBN 978-966-2142-47-1.
- Нитус. Первая Киевская гимназия. 1890–1900 гг. (Серия: Киев. Часть 24) // livejournal. — 2014 (24.09.2014). — <https://goo.gl/FbwNXn>
- Zlotnicki, F. M. Zakład przyrodniczy środków naukowych // Gazeta Lwowska. — 1893 (25 Września). — № 219. — S. 10. — <https://goo.gl/cmsshU>

Природничі колекції в Педагогічному музеї Києва 1902–1917 років. — Загороднюк, І. — Розглянуто і обґрунтовано гіпотезу існування природничих колекцій в Педагогічному музеї (ПМ), що існував в Києві у 1902–1917 рр. Показано, що колекції музею формувалися з кількох джерел: 1) колекції Миколи Черкунова (1844–1905), вчителя Першої Київської гімназії, який збирав колекції геологічних порід та біологічних зразків з України та з дальніх країв, 2) колекції, подаровані музею відомими природознавцями, зокрема з морської біостанції Віллафранка, 3) колекції експозиційних матеріалів за всіма розділами природознавства, зібрані співробітниками гімназії, гімназистами та організаторами курсів при ПМ, 4) колекції, закуплені музеєм на великих виставках Європи і Російської імперії, 5) колекції, подаровані музею освітянськими товариствами. Описано окремі зразки, що збереглися в ПМ, виявлено «сліди» колекцій, що були в ПМ і тепер знаходяться в інших установах. Серед таких — колекції комах, зібрані М. Черкуновим та Й. Гохгутом, що знаходяться у фондах ННПМ НАН України, понад 17 тис. зразків, у т. ч. 100 екз. типових зразків. Проаналізовано ймовірні шляхи переміщення колекцій, зокрема у 1917–1919 рр. при припиненні діяльності ПМ та формуванні природничих музеїв АН.

Ключові слова: природничий музей, Педагогічний музей, зоологія, музеологія.

Адреса для зв'язку: І. Загороднюк; Національний науково-природничий музей НАН України; вул. Богдана Хмельницького 15, Київ, 01601 Україна; e-mail: zoozag@ukr.net